

Музика О.Л. (м. Житомир, Україна)

ЗДІБНОСТІ У СИСТЕМІ ЦІННІСНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ РОЗВИТКУ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті описується система ціннісної регуляції розвитку особистості. Здібності розглядаються як внутрішній регуляційний ресурс, ціннісне ставлення до якого детермінує розвиток творчо обдарованої особистості.

Ключові слова: *здібності, ціннісна регуляція, розвиток особистості, творча обдарованість.*

The article deals with the system of personality development value regulation. Abilities are considered as inner regulative resource, value treatment to which is determined by a gifted personality development.

Key words: *abilities, value regulation, personality development, creative giftedness.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Складність проблеми розвитку особистості зумовлюється багатьма причинами. Це і розбіжності в тлумаченні категорії «особистість» у різних психологічних школах, і надзвичайно широкий її обсяг, що робить проблематичним об'єднання в єдиній теорії всіх понять і чинників, які в тій чи іншій мірі моделюють розвиток особистості, і пошук таких інтегральних показників розвитку, які були б достатньо простими для моделювання, а з іншого боку, на рівні допустимої редукції відображали б усю складність процесів особистісного розвитку. Беручи за основу чи не найзагальніше розуміння особистості як людини, що є носієм свідомості (С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк та ін.), ми виходимо з того, що

розвиток особистості є результатом свідомої регуляції, роль якої дедалі зростає по мірі цього розвитку. Таким чином, особистість вже з початку свого існування – це насамперед суб'єкт свідомої саморегуляції, який, звичайно ж, при цьому не перестає бути ані суб'єктом діяльності, ані суб'єктом соціальних стосунків.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. У наукових джерелах виділяється ряд механізмів, рушійних сил, інваріантних характеристик і показників розвитку особистості, які в тій чи іншій мірі відображені у всіх теоріях особистості. Це культурно-історична соціальна детермінація розвитку особистості (Л.С. Виготський), діяльнісна детермінація (О.М. Леонтьєв), наростання суб'єктності та особистісної автономності в ході розвитку (С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк), регуляція і саморегуляція психічних процесів як механізми розвитку (О.О. Конопкін, Ю.А. Миславський, О.К. Осницький, В.І. Моросанова), творчість як регуляційний механізм на вищих етапах розвитку особистості (В.В. Давидов), взаємодія мислительних стратегій зі стратегіями творчості та життєтворення в процесі особистісного розвитку (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, В.О.Моляко). В тій чи іншій мірі наведені

50

підходи пов'язані із загальними механізмами психічної регуляції.

Часткові механізми психічної регуляції у психології представлені дослідженнями окремих сфер психічного: емоційної (Б.Г. Додонов, О.Я. Чебикін, Е.Л. Носенко, О.І. Кульчицька), інтелектуальної (О.П. Саннікова, Н.І. Пов'якель, М.О. Холодна) мотиваційної (Дж.Аткінсон, Д. Мак-Клелланд, С.Г. Москвичов, Ю.М. Орлов), вольової регуляції (В.А. Іванніков, В.К.Калін, В.І. Селіванов). В окремий напрямок, в якому розроблялися певні часткові механізми психічної регуляції, можна об'єднати дослідження певних сфер діяльності: професійної (Є.О. Климов, Б.О. Федоришин), творчої (Д.Б. Богоявленська, В.О. Моляко), спортивної

(Г.В. Ложкін, Н.Ю. Воляннюк), навчальної (С.Д.Максименко, Г.О. Балл, Ю.І. Машбиць, В.М. Чернобровкін).

Варто виділити ряд фундаментальних досліджень О.О. Конопкіна і його співробітників, які в результаті вивчення різних рівнів психічної регуляції – від окремих дій до регуляції суб'єктної активності – виробили процесуальний підхід до її розуміння, з яким погоджується більшість дослідників [2]. Аналіз показує, що перед всіма дослідниками – і тими, що вивчали загальні регуляційні механізми, і тими, які концентрували зусилля на вивченні часткових в окремих сферах психічного чи в окремих діяльностях, поставало питання про пошук такої одиниці дослідження, яка об'єднувала б усі регуляційні схеми навколо єдиного центра – особистості.

Найзагальніше означення регуляції належить К.К. Платонову: «Регулювання в широкому розумінні – це приведення чогось у відповідність із чимось зовні по відношенню до нього заданим» [6, с.236]. Власне на цих позиціях стоїть і Д.О. Леонт'єв, визначаючи поняття «ціннісна регуляція» як процес узгодження сфери суспільних цінностей і цінностей особистості [3]. Але примат суспільних цінностей над особистісними, який імпліцитно міститься у цьому твердженні, не виглядає непорушним, коли йдеться про ціннісну регуляцію розвитку особистості взагалі, і зрілої, творчо обдарованої особистості, зокрема. У цих випадках роль основної регулюючої інстанції виконують особистісні цінності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Незважаючи на те, що поняття особистісних цінностей останнім часом широко використовується у психологічних дослідженнях, його евристичний потенціал ще недостатньо використано при моделюванні процесів, пов'язаних із особистісним розвитком. У зв'язку з цим, ***завданнями цієї статті*** є моделювання системи ціннісної регуляції, в якій здібності розглядаються як основний ресурс особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теза С.Л. Рубінштейна про те, що зовнішнє діє на особистість через внутрішнє, через сукупність «внутрішніх умов», стала відправною точкою для пошуку найоптимальнішої пізнавальної матриці, яка могла б операціоналізувати і ці внутрішні умови і ті механізми, які ведуть до їх індивідуальної особистісної неповторності. Не випадково такою одиницею дослідження регуляційних процесів поступово стали цінності.

Ціннісна регуляція розвитку особистості включає два основних

51

процеси: ціннісну регуляцію, в якій переважає зовнішня детермінація розвитку у вигляді суспільних цінностей (ранні етапи онтогенезу), особистісно-ціннісну саморегуляцію, в якій переважає внутрішня детермінація розвитку, що спирається на особистісні цінності (зріла особистість) [5]. Оскільки йдеться про загальні механізми регуляції, тобто ті, які базуються на особистісних цінностях, то, очевидно, існує необхідність виокремлення певних підструктур свідомості, які безпосередньо беруть участь у регуляції діяльності і розвитку особистості як відносно стабільні, інтегральні, індивідуально своєрідні утворення. Таким вимогам відповідають особистісні цінності, сукупність яких складає ядро ціннісної свідомості особистості. Як психологічний центр регуляції діяльності і розвитку особистості, **ціннісна свідомість** концентрує в собі вибіркові, особистісно значимі результати життєвого досвіду як у сфері діяльності і соціальних стосунків, так і в сфері особистісного саморозвитку. Окрім особистісних цінностей, до складу ціннісної свідомості входять також відрефлексовані суб'єктивні уявлення людини про співвідношення соціальних цінностей та експектацій і власних потреб, про життєві плани і перспективи, які відображають унікальний ціннісний досвід кожної окремо взятої особистості. Поняття «ціннісна свідомість» у нашому розумінні є суб'єктивною (у плані локалізації) і суб'єктною (у

плані джерел і спрямованості активності) характеристикою індивідуальної свідомості.

Саморозвиток завжди здійснюється людиною у певному контексті, який складають досить багато чинників: це і внутрішній стан людини, і її готовність до його аналізу, і здійснення тих варіантів діяльності, які можливі за даних умов; це і соціальне оточення, яке включене у процес оцінки її результатів; це й уявлення людини про значимість даної діяльності для її подальшого розвитку. Ці та інші параметри складають **життєву ситуацію**. Для людини життєва ситуація завжди представлена її суб'єктивною моделлю, рівень складності й достовірності якої залежить від структурних і змістових компонентів організації її ціннісної свідомості і рівня розвитку рефлексії.

У найширшому розумінні система **ціннісної регуляції особистості** – це сукупність процесів регулювання діяльності, соціальних стосунків і саморозвитку, в основі яких лежить наростання внутрішніх особистісних ціннісних регуляційних чинників на протизагу соціально-детермінованим і ситуаційно-діяльним зовнішнім. **Ціннісна регуляція розвитку особистості** – це оснований на ціннісному самовизначенні та суб'єктній активності свідомий процес саморозвитку особистісних властивостей, пов'язаний з життєвими планами та цілями і спрямований на забезпечення цілісності, стійкості, ціннісної самоідентичності. **Особистісні цінності** – це властивості особистості, які в контексті рефлексії людиною власного індивідуального досвіду усвідомлюються нею як внутрішні ресурси адаптації у мінливих життєвих ситуаціях, що сприяють задоволенню її потреб і досягненню цілей. На відміну від **саморегуляції**, яка може здійснюватися й на основі зовнішніх критеріїв чи оцінок, в основі ціннісної регуляції розвитку особистості завжди лежать внутрішні особистісно-ціннісні утворення.

Особистісні цінності як основа самоідентичності особистості,

завдяки особливостям їх взаємодії з життєвою ситуацією, утворюють відкриту систему, яка забезпечує відносну стабільність особистості і водночас її сприйнятливість до розвитку. При взаємодії людини з життєвою ситуацією виокремлюється певна частина ізоморфних ситуації особистісних цінностей, які, власне, і складають основу регуляційних процесів, визначаючи напрямки активності особистості. Цю ситуаційно актуалізовану частину ціннісної свідомості ми називаємо *суб'єктними цінностями*. Для того, щоб внутрішньо регулювати не тільки поведінку, а й розвиток особистості, суб'єктні цінності утворюються із поєднання *моральнісних цінностей*, які забезпечують смисл, визначають правила і межі активності в системі міжособистісних стосунків, і *діяльнісних цінностей* – вмінь і здібностей, які є внутрішнім ресурсом активності. Відсутність однієї з двох сторін суб'єктних цінностей відразу ж переводить їх у розряд особистісних цінностей, знижуючи рівень суб'єктності регуляційних процесів. Як частина особистісних цінностей, діяльнісні чи моральнісні цінності, взяті окремо, без взаємодії та взаємопідкріплення, нерідко ведуть до поведінки і діяльності, мотивованої зовнішніми соціальними вимогами або ж вимогами, що задаються параметрами діяльності. Коли в особистісних цінностях наявні лише діяльнісні компоненти, людина змушена шукати смисл їх застосування у суспільних цінностях, коли ж навпаки, переважає орієнтація на стосунки, людина відчуває брак власних діяльнісних ресурсів. Суб'єктна активність людини при цьому або блокується, або спрямовує особистість до саморозвику.

Отже, суб'єктні цінності – це сукупність моральнісних і діяльнісних компонентів особистісних цінностей, які актуалізуються для регуляції розвитку особистості в окремій життєвій ситуації. З розвитком особистості суб'єктні цінності поступово набувають ознак транситуаційності,

забезпечуючи стійкість особистості, передбачуваність її дій і вчинків. У таких випадках можна говорити про певні типи особистості і про *суб'єктно-ціннісну регуляцію* їх розвитку.

На відміну від пересічної особистості, напрямки розвитку якої в більшій мірі задаються параметрами соціальної ситуації розвитку, хоча й з певними допусками на суб'єктну активність, обдарована особистість розвивається саме завдяки суб'єктній активності і часто, особливо на початкових стадіях, всупереч нормам контактної соціальної групи. *Суб'єктно-ціннісна регуляція розвитку творчо обдарованої особистості* – це динамічна система зв'язків між ціннісною свідомістю і запрограмованими нею тенденціями саморозвитку та життєвими ситуаціями, регулюючий вплив якої полягає у спеціалізації розвитку власних здібностей та внутрішніх етичних засад вибудовування стосунків з соціальним оточенням.

На рис.1. представлено структурну модель ціннісної регуляції розвитку особистості в окремій життєвій ситуації.

Виходячи з положення С.Л. Рубінштейна про те, що розвиток здібностей – це і є розвиток особистості, спробуємо проаналізувати відмінності між ціннісною регуляцією розвитку пересічної та творчо обдарованої особистості. Відразу зазначимо, що в основі нашого підходу лежать уявлення про здібності як

53 і рис.1 на с.53

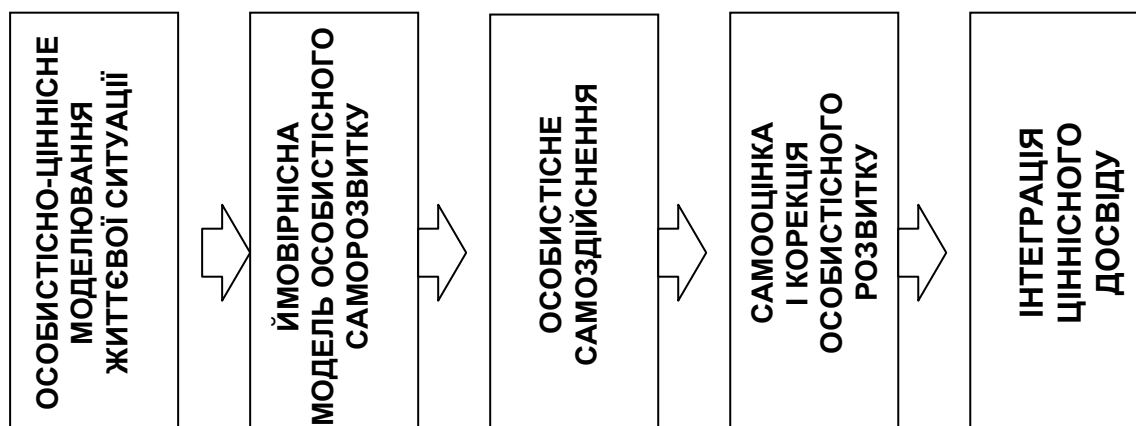

Рис.1. Структура ціннісної регуляції розвитку особистості

особистісні властивості [1], які включають всі підструктури особистості від нижчих (біопсихічні властивості, особливості психічних процесів) до вищих (підструктури досвіду і спрямованості) [6]. На актуальному рівні здібності проявляються в уміннях, на потенційному – в можливостях оволодіння новими діяльностями, які залежать від актуальних здібностей, їх рефлексії і самооцінки, а також ціннісної підтримки з боку референтних осіб; на особистісно-розвивальному рівні – індивідуальне поєднання здібностей і усвідомлення можливостей їх розвитку є основою самоідентичності і саморозвитку особистості.

Людина, усвідомлюючи ту життєву ситуацію, в якій вона перебуває, усвідомлює і перспективи власного розвитку в ній, створюючи суб'єктивну модель ситуації. Здібності у ній представлені реєстром актуальних умінь. Обсяг цих умінь і здатність до перенесення визначає відмінність між пересічною і обдарованою особистістю, яка полягає у переважанні адаптаційних стратегій – відповідно акомодатії і асиміляції.

На етапі побудови імовірнісної моделі особистісного саморозвитку, пересічна людина і обдарована особистість намагаються використати в першу чергу актуальні здібності. Відмінність полягає у тому, що пересічна людина керується в основному ситуаційними (і соціальними, і діяльними) параметрами, до яких намагається пристосувати власні вміння і можливості, можливо, трохи вдосконаливши їх, а обдарована людина намагається в першу чергу зберегти свої внутрішні, ціннісні особливості, зокрема й здібності, не зупиняючись навіть перед необхідністю внесення кардинальних змін у життєву ситуацію, якщо вона стає на заваді. Суперечність між життєвою ситуацією, перспективами розвитку і наявними здібностями вирішується за допомогою особливої надбудови над загальними здібностями – творчих здібностей. Останні роблять здібності обдарованої особистості транситуаційними у плані регуляції діяльності і стійкими у плані самоідентичності особистості.

На етапі самоздійснення особистісний розвиток пересічної людини визначається розвитком тих здібностей, які диктує життєва ситуація. При цьому людина незацікавлена у розвитку здібностей до високого рівня, оскільки передбачає можливу зміну ситуаційних вимог. Відтак, вона більшою мірою

54

готова змінювати напрямок розвитку власних здібностей, беручи за основу особистісної самоідентичності соціальні норми, експектації і орієнтуючись на підтримання соціальних стосунків. Творчо обдарована особистість, навпаки, змінює соціальну ситуацію, творить її завдяки вираженій орієнтації на власні творчі здібності, які стали суб'єктивними цінностями і якими вона не може поступитися, оскільки саме вони й складають основу її особистісної ідентичності.

Самооцінка і корекція особистісного розвитку для пересічної особистості пов'язана більшою мірою із самооцінкою результатів діяльності, яка здійснюється на основі соціально заданих стандартів. Для обдарованої особистості – це, в першу чергу, самооцінка здібностей і самооцінка ходу власного розвитку.

Інтеграція особистісного досвіду – етап, що завершує окремий цикл ціннісної регуляції розвитку особистості в окремій життєвій ситуації. Якщо особистісні регуляційні схеми виявилися вдалими – йдеться про особистісне зростання. У протилежних випадках маємо справу з такими процесами як особистісні кризи, переоцінка цінностей тощо. Для пересічної людини особистісне зростання – це насамперед соціальне самоствердження у певному статусі і соціальній ролі. Здібності при цьому відіграють допоміжну роль як особистісні властивості, що дають змогу досягти загальних соціальних стандартів результативності діяльності. Для обдарованої людини в основі особистісного зростання – такий рівень розвитку здібностей, що допомагає їй зберегти самоідентичність з допомогою визнання референтних осіб. На цьому етапі відбувається

автономізація ціннісної свідомості і становлення самобутності – здатності творчо обдарованої особистості регулювати власний розвиток на основі власних суб'єктних цінностей.

Висновки.

1. Розвиток особистості визначається кількома регуляційними схемами. На ранніх етапах онтогенезу ціннісна регуляція здійснюється за допомогою інтеріоризаційних схем освоєння суспільних цінностей, в тому числі й суспільних діяльностей і відповідних їм здібностей. У процесі розвитку особистості зовнішні регуляційні механізми поступаються внутрішнім, регуляція – саморегуляції, суспільні цінності, як джерела регуляції – особистісним цінностям.

2. Регуляційний потенціал здібностей визначається загальними адаптаційними схемами особистості, які можуть бути орієнтованими як на ситуаційну адаптацію, так і на збереження і підтримання самоідентичності особистості. У першому випадку ресурсний потенціал здібностей спрямовується в основному на економну адаптацію людини у певній життєвій ситуації. За цієї схеми людина не намагається розвивати здібності понад той рівень, який вимагається ситуацією, оскільки зі зміною ситуації доведеться розвивати інші здібності.

3. У тих випадках, коли особистість належить до певного природно-еволюційного типу (окремим випадком якого є творчо обдарована особистість), її регуляційні схеми спрямовані в першу чергу на підтримання власних

55

типоутворюючих характеристик у тій чи іншій життєвій ситуації. Внутрішнім ресурсом для цього є здібності, розвиток і транситуаційність яких (перенесення із однієї ж ситуації в іншу) є основою для самоідентичності і самобутності творчо обдарованої особистості (визнання її права бути такою соціальним оточенням).

4. Включення здібностей у регуляційні процеси саморозвитку

особистості здійснюється завдяки механізмові суб'єктно-ціннісної регуляції. Здібності і творчі здібності, усвідомлені як компоненти самоідентичності, входять разом з іншими діяльними цінностями до складу суб'єктних цінностей, які у свою чергу є внутрішніми регуляторами розвитку особистості у тих випадках, коли життєві ситуації кваліфікуються людиною як особистісно значимі і перспективні відносно її життєвих планів і планів особистісного саморозвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
2. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
4. Моляко В.А. Творческая конструктология (пролегомены). – К.: «Освіта України», 2007. – 388 с.
5. Музика О.Л. Типологічний підхід у психології здібностей та обдарованості як альтернатива ситуаційно-диспозиційній антиномії // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць /За ред. В.О.Моляко. – Т.12. – Вип. 4. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С.184-192.
6. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
7. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.